משנת ארץ ישראל, מבוא — לימוד המשנה במסורת ישראל ופירושי המשנה

לימוד המשנה במסורת ישראל ופירושי המשנה

בעולם הלימוד המסורתי נתפסה המשנה כחלק מהתלמוד. הפירושים הקדומים למשנה הם פירושים לתלמוד הדנים במשנה אגב סוגיית התלמוד. בדרך כלל מי שכתב פירוש רצוף, כמו רשב"א או ריטב"א, לא פירש כלל את המשנה, אלא רק את ציטוטיה בתלמוד. אין צריך לומר שהמשנה פורשה לאור סוגיית התלמוד, וכמובן גם בראי ההלכה כפי שנפסקה. אם היה למסכת תלמוד, פירשו את המשנה כחלק ממנה. רש"י נקט דרך שונה במקצת. בתוך פירושו לתלמוד הוא פירש את המשנה ברצף; הוא פירש אותה כפשוטה, ובכל מקום שהתלמוד שינה את המשמעות הפשוטה של המשנה או חידש פירוש מורכב הפנה רש"י את הקורא־הלומד לגמרא. עם זאת לעיתים הוא פירש אותה כפשוטה כך שתתאים לשאלת הגמרא, ולא למסקנת הסוגיה. זהו ללא ספק צעד גדול לקראת פירוש המשנה כחטיבה ספרותית עצמאית. כך נהג גם המאירי כשהקדיש למשנה פירוש נרחב, לאור סוגיות הבבלי, אך בפירושו הוא ביטא הכרה במשנה כחיבור העומד במידת מה בפני עצמו, וראוי לפירוש לגופו. זו התמונה באופן כללי, וחריגים מספר יוזכרו להלן.

בכתבי הגאונים והראשונים, עד רמב"ם, כמעט לא מצינו פירושים למשנה בנפרד, להוציא את פירוש הגאונים לסדר טהרות,455ראו אפשטיין, פירוש הגאונים. סדר שאין לו גמרא. עם זאת בידינו לפחות שני חריגים נוספים: פירושו של רבי נתן אב הישיבה, משלהי תקופת הגאונים, שהותיר פירוש קצר, שהוא בעיקר פירוש מילים קשות. כן נמצאו פירושים שהם תרגום המילים הקשות, וסקרנו אותם בתת הפרק העוסק בתרגום המשנה.456דה לנגה, טקסטים; שנול, גלוסר; אלבוים, פירוש, ושם רשימת מילונים קדומים. פירוש הגאונים לטהרות הוא כאמור על סדר ללא גמרא, אך המילונים־תרגומים האחרים הם למשניות שיש להן גמרא, והמחבר בחר לעסוק רק במשנה. פירוש הגאונים לטהרות הוא חיבור ברמה למדנית גבוהה, פירוש רבי נתן והמילונים האחרים הם ברמה בינונית.

פרשן מיוחד אחר הוא בעל מדרש שכל טוב. בפירושו לשמות פי"ב הוא מפרש את כל משנת פסחים, ובסוף המדרש לפרק ט"ו הוא סודר את כל משנת שבת עם פירוש קצר.457מדרש שכל טוב, עמ' 102-134, 249-318. בשני המקרים הדרשן משלב לתוך פירושו חלקים מהתלמוד הבבלי, אבל זהו פירוש מלא למשנה. הפירוש אינו למדני במיוחד אך הוא פירוש קדום, משנת 1143. הדרשן מביא את המשניות כפי שהוא משלב בפירושו קטעי הלכה אחרים, אך בכל יתר המקרים אלו סיכומים הלכתיים, ורק מסכתות פסחים ושבת זוכות לפירוש מלא. כידוע לא השתמר המדרש לשלושת החומשים האחרונים בתורה, וייתכן שבחלקים האחרים היו פירושים למסכתות נוספות.

הוא הדין להעתקות כתבי היד. אין לנו כתבי יד למשנה ממסורת הלימוד הבבלית, וכל אלו שבידינו הם העתקות לתלמוד. המצב היה שונה בבתי המדרש הארץ־ישראליים. בידינו כתבי יד אחדים למשנה, וכולם ממסורת הכתיב הארץ־ישראלי. החשובים שבהם הם כתב יד קופמן, כתב יד פארמה וכתב יד לאו. איננו מכירים מספיק את בתי המדרש שכתבי יד אלו מייצגים, ואיננו יודעים אם כתבי היד למשנה מייצגים לימוד סדיר של המשנה כשלעצמה. כמו כן אין בידינו פירושים למשנה ממסורת ארץ ישראל, וכמובן אנו מְצַרִים על היעדר זה.

העתקות כתבי היד מייצגות את מצב לימוד המשנה. מסתבר שבמסורת הלימוד הארץ־ישראלית תפסה המשנה מקום מרכזי, ונלמדו גם משניות שאין להן פירוש בתלמוד. לא כן במסורת בבל, כאן המשנה הייתה רק חלק מהתלמוד.

פירוש המשנה לרמב"ם, שנתחבר בצעירותו, נתן תנופה ללימוד המשנה ולהעתקתה. כפי שזוסמן הראה, כל כתבי היד למשנה ממסורת ארץ ישראל הם עם פירוש רמב"ם. במקביל החל גם לימוד אינטנסיבי יותר של המשנה, עם זאת לימוד המשנה היה זניח בהשוואה ללימוד הגמרא.458ראו זוסמן, המשנה.

יחס זה למשנה נשתמר בימי הביניים, ורק באחדות מתפוצות ישראל התעוררו ללימוד המשנה. כך היה בארץ ישראל במאה השש עשרה ובאיטליה באותה תקופה. המהר"ל יזם מהפכה חינוכית וניסה להחזיר את לימוד המשנה לסדר היום הקבוע של בתי הספר, אך המשנה נותרה, באופן כללי, כלי עזר ללימוד התלמוד. גם מי שלמד משנה והכליל אותה בסדר הלימודים הועיד אותה לשלבים הראשונים של הלימוד, אחרי לימוד המקרא ולפני לימוד התלמוד, ולא כיצירה עצמאית הראויה ללימוד לגופה.459חלק קטן מהמקורות ראו אצל רבינוביץ, משנה, עמ' 57-66. גם רבינוביץ עצמו כותב על לימוד המשנה במסגרת חיבורו "משנה לנוער".

מאז פירוש רמב"ם נכתבו פירושים רבים למשנה, ולא נמנה אותם כאן.460אגב דיונו מנה זוסמן, המשנה, רבים מהפירושים, אך טרם נערכה רשימה מלאה של הפירושים. נזכיר את פירושו המופלא של רבי שלמה עדני בן המאה השבע עשרה, יליד עדן שעלה לצפת ומשם נדד לירושלים ולחברון. רבי שלמה השתמש בפירושו של רבי יהוסף אשכנזי, ומעט פחות גם בפירוש של רבי בצלאל אשכנזי. שני הפירושים אבדו לנו. רבי יהוסף היה מקובל ולמד את המשנה ישירות מפי רוח ה"מגיד" של המשנה, עם זאת היה בעל חוש לשוני ופרשני מדהים. הוא השתמש בכמה עדי נוסח ודקדק בלשון המשנה מדעתו. לרבים מתיקוניו עדות בעדי הנוסח שבידינו, שהוא לא הכירם.

שניהם, רבי שלמה ורבי יהוסף, למדו את המשנה לגופה והפליאו לחדש פירושים. הם גם הקדישו מאמץ לבירור המבנה הספרותי, הסדר הפנימי של המשניות ושאר שאלות שכיום נתפסות ככלי עבודה ראשוניים בחקר המשנה (וכל טקסט קדום אחר). הם אף העזו לפרש את המשנה בניגוד לבבלי, אם כי הצניעו זאת. אין ספק ששניהם קידמו את חקר המשנה לקראת המחקר המדעי בן זמננו. ארץ ישראל של אותה מאה, המאה השש עשרה, הייתה מרכז ללימוד המשנה, ומרכז זה הניב שני פירושים אלו, וכן את פירושו של עמנואל חי ריקי "הון עשיר", ופירושים נוספים שלא הגיעו לידינו.

מרכז אחר לפירוש המשנה היה באיטליה באותה מאה. כאן כתב רבי דוד פארדו, בעל חסדי דוד, את פירושו "שושנים לדוד", ועמנואל חי ריקי נדד לאיטליה לאחר שכתב את פירושו "הון עשיר" בצפת. רבי דוד פארדו חיבר גם פירוש לתוספתא, אך בפירושו למשנה עשה רק שימוש מועט בתוספתא והיה צמוד, כמובן, לפירושי התלמוד הבבלי.

בעידן האחרון נודעו שלושה פירושים "מודרניים" למשנה: של אפשטיין, של אלבק ושל קהתי. הראשון כלול בספריו של אפשטיין, שכן במבואו לנוסח המשנה אפשטיין דן במשניות רבות, כל משנה שנדונה הובאה במלואה (כולל חילופי נוסח) ופורשה. אומנם המבוא אינו כתוב כפירוש, והמשניות מובאות בו אגב הדיון בפרקי הספר, ברם, אם נכנס את דיוני המשניות ונציגם לפי סדר המשנה יימצא בידינו פירוש מרשים וחשוב לחלקים רבים מהמשנה. גם במבואותיו לספרות התנאים פירש אפשטיין משניות רבות, אם כי היקפם של פירושים אלו צנוע יותר. אפשטיין הציב אמת מידה מחודשת לפירוש טקסט תלמודי בכלל, ולפירוש של המשנה בפרט. הוא הקדיש מאמץ רב לבירור הנוסח, השווה את המשנה עם מקבילותיה ופירש את המשנה כחטיבה ספרותית עצמאית בדרך ביקורתית שיש בה התחשבות רבה במסורת הפירוש. אנו רואים את עצמנו במידה רבה כתלמידיו. האב זכה ללמוד ישירות מהמורה הגדול, וילדיו ינקו את שיטת הלימוד בבית אביהם.

במקביל לאפשטיין פירש אלבק את כל המשנה. הפירוש נועד לציבור הרחב, והוא מצטיין ברהיטותו ובפשטותו. אלבק היה למדן גדול, ובפירושו הכליל הערות למדניות רבות, אך אלו נאמרות בצנעה ללא דיון מפורט. אלבק צירף גם הערות והשלמות שיש בהן למדנות רבה ותועלת רבה ללומד. אלבק השתמש אומנם מעט בכתבי היד, אך ערנותו לשאלות טקסטואליות הייתה מצומצמת. יתר על כן, הוא פחות ביקורתי מאפשטיין ודרך הלימוד שלו כמעט מסורתית, להוציא את העובדה שהשתמש בירושלמי. אלבק גם מיעט לעסוק בשאלות של ריאליה, ותרומתו לדיונים בנושאים אלו משנית. התחום הריאלי העיקרי שבו תרומתו ניכרת הוא פירוש המילים היווניות.461נראה שאלבק הבין את הצורך בבירור הריאליה וניסה ללכת בדרך זו, אך להוציא הצד הלשוני לא עמדו לרשותו כלי עזר של ממש.

קהתי כתב פירוש לכל המשנה, ופירושו תרם רבות להפצת תורה וידע המשנה. הפירוש הוא עממי ומסורתי לחלוטין. בהזדמנות זו מן הראוי להדגיש שבניגוד לתלמוד זכתה המשנה, כבר בעבר, לפירושים עממיים רבים, פירושים שנועדו לקרבה לציבור הרחב, ולא כוונו ללמדנים. בימים אלו נכתב ומתפרסם פירוש שטיינזלץ למשנה, גם הוא נאמן למסורת הלימוד הבבלית.

מאז ימי הראשונים – רבנו חננאל, רש"י ומחקיו – לא נכתבו לתלמוד פירושים, אלא הרחבות, "תוספות" ו"חידושים". הרחבות אלו נועדו ללמדנים ונכתבו בהעמקה מרבית. רק בעת החדשה השתנה הדבר, והולכים ונכתבים פירושים עממיים לתלמוד (שטיינזלץ, שוטנשטיין, בן שמש ואחרים). פירושים אלו משקפים משבר תרבותי של התרחקות הציבור הרחב מהתלמוד. עולם הישיבות מתייחס לפירושים אלו במהילה של בוז והתנגדות, אם כי גם הם תופסים יותר ויותר את מקומם בשלבי הלימוד ההתחלתיים בעולם הישיבות. אין ספק שהיחס לפרשנות התלמוד מבטא את האליטיזם של עולם הישיבות, ויש לו מחיר כבד בצמצום מספר יודעי התורה. מכל מקום למשנה נכתבו פירושים עממיים כבר בימי הביניים, המפורסם שבהם הוא פירושו של רבי עובדיה מברטנורא,462חלק גדול מהפירושים נכתבו בארץ ישראל, ויש מקום לברר אם יד המקרה בדבר. ואחריו נכתבו עוד פירושים דומים.

המשנה זכתה לכבוד הקשור בדרך כלל רק לספרי המקרא. בספרות הסוד, ובעיקר בצפת של המאה השש עשרה, היא התקדשה ושימשה כבסיס לכתבים מגיים. משנתנו "זכתה" להיות מצוטטת בספר הדרכה לכתיבת קמֵעות שפרסמו נוה ושקד: "ואין מדליקין א[ת הנרות] אבל מערין את [הדמאי] וטמנין בחמין".463נוה ושקד, קמֵעות, עמ' 193, וראו פירושנו לשבת פ"ב מ"ז. ובהמשך מתוארת פעילות מגית כלשהי. הנוסח משובש: "מערין" במקום "מעשרין" ו"בחמין" במקום "את החמין".

רבי יוסף קארו מספר על רוח המשנה, ה"מגיד" שהתגלה אליו, ורבי יהוסף אשכנזי, ה"תנא" מצפת, היה לומדה כטקסט מקודש, במנגינה וטעמים, על כן דקדק בנוסחאותיה, וכבר עמדנו על כך.464פרטים על "המגיד" ראו בספר "מגיד מישרים", ועל דרך הלימוד של רבי יהוסף אשכנזי ראו הורויץ, יוסף אשכנזי. כך למשל רבי אליעזר בן שמואל שמלקה לנדוי (מרגליות), רבה של אמשטרדם במאה השמונה עשרה, כתב פירוש על דרך הסוד למשנה ("מעשה רוקח"), פירוש שיש בו הרבה גימטריות ורמזים לעולם של מעלה, אלא שבעל הרוקח מדגיש שפירושו שעל 'דרך האמת' אינו שולל את הפשט ואינו מחליף אותו. אין הוא בבחינת עומקו של הפשט, אלא עטיפה נוספת ונבדלת: "כל הדינים אינם יוצאים מפשטן אבל מרמזים דברים גדולים" (עמ' כב).